

ceerd, beide in het Portugees: een *grammatica* van het Hebreeuws (1660 en 1661) en een verhandeling over de rechtsregels met betrekking tot het rituele slachten (postuum in 1681). In dit handschrift is een flinke collectie tractaten overgeleverd die deels waarschijnlijk de basis hebben gevormd voor geplande, maar nooit voltooide boeken. Hieronder vindt men een verhoog tegen het calvinisme en een verhandeling over de houding tegenover de schilderkunst in de joodse wet.

Berger concentreert zich in zijn essay op Aguilar, de rabbi aan wie in 1659 het onderwijs aan de Ets Haim, de Talmud-Tora school, door de parnassiem werd toevertrouwd en van wie twee versies van een tractaat over retorica bestaan. Beide zijn hem waarschijnlijk van dienst geweest bij zijn activiteiten als docent. Als inleiding tot zijn essay over het tractaat betreffende de *retorica* biedt Berger een compacte, zeer informatieve paragraaf over de carrière van Aguilar en zijn intellectuele bagage (onder meer een hypothetische reconstructie van zijn 'bibliotheek') en over de plaats van de Latijnse en Griekse literatuur in het Portugees-joodse intellectuele klimaat van het midden van de zeventiende eeuw.

De hoofdmoot van Bergers essay bestaat uit een analyse van structuur en inhoud van het in het Spaans geschreven tractaat over de retorica dat in 1666 zal zijn geschreven. Aguilar putte, al dan niet rechtstreeks, uit Aristoteles' retorica maar vooral uit de geschriften van Cicero. De geleerde rabbi schuwde zelfs het citeren van enkele christelijke auteurs zoals Augustinus en Clemens van Alexandrie niet (71). Berger plaatst Aguilars behandeling van de stof in een langere traditie en bespreekt ook de referenties aan contemporaine problemen van toen. Hier en daar geeft hij een waardeoordeel dat voorbarig is: Shabbatai Tsvi - in wie Aguilar een ogenblik geloofde - als 'valse' profeet (10, 20) of de 'problematische' positie van het calvinisme (110). Eveneens lijkt mij de irenische houding die Berger aan Aguilar toeschrijft (19) niet geheel te rijmen met diens polemische stellingnames tegen het calvinisme (19, 110), tegen Spinoza (47) en tegen Uriel da Costa (46).

Andere puntjes van kritiek betreffen de opgave van de gepubliceerde gedichten van Aguilar (13 en 28) waarbij verwezen mag worden naar P. T. van Roodens *Theology, biblical scholarship and rabbinical studies in the 17th century* (1989) 193, en het ontbreken van enige indicatie dat er tezelfdertijd in Amsterdam ook een bloeiende asjkenazische gemeenschap bestond. De index van namen is zeer incompleet. Dit alles neemt overigens niet weg dat deze bouwsteen voor een intellectuele biografie van Aguilar zeer welkom is. Ongetwijfeld is Berger de meest capabele auteur voor zo'n grootschalige studie.

A. H. Huussen jr.

F. B. Schotanus, *L. P. van de Spiegel 1737-1800 en de ondergang van de Republiek, 1, 1737-1784. L. P. van de Spiegel's gedachtenwereld, II, 1784-1787. Het einde van de Republiek* (Loenen: Schotanus boeken, 1995/1996, xii + 304, xvii + 305-656 blz., beide delen f60,-, ISBN 90 300 3103 4 (I), ISBN 90 300 3113 1 (II)).

Deze omvangrijke studie over Laurens Pieter van de Spiegel tot zijn ambtsaanvaarding als raadpensionaris van Holland is heiaas een tuchteloos werk. Wat Schotanus ons hier presenteert is onmiskenbaar het resultaat van veel onderzoek en gebaseerd op een grote belesenheid. De auteur is er echter niet in geslaagd zijn bevindingen in een helder betoog, laat staan in een goed samenhangende structuur te presenteren. Blijkbaar is het trouwens niet zijn bedoeling zich aan de conventies van de historische wetenschap te conformeren. Geschiedenis is voor hem, blijkens de inleiding, vooral 'een kwestie... van (veelal klakkeloos) van elkaar overschrijven'

(I.xi). In een ongeremde tirade aan het slot (654-655) moeten vooral de Utrechtse historici het ontgelden. Verontwaardigd vertelt Schotanus hoe slecht zijn promotieonderzoek in Utrecht begeleid werd. Blijkbaar hoopt hij echter nog op een derde deel van zijn werk over Van de Spiegel (1788-1795) te kunnen promoveren, maar 'niet voor mei 2000'. In arren moede heeft hij deze twee delen nu maar vast in eigen beheer uitgegeven.

Het is een eigenzinnig en ongedisciplineerd werk geworden, alleen al in de vormgeving. Beide delen wemelen van de drukfouten en bevatten vele kleine oneffenheden. 'Courland' wordt in Oost-Pruisen gesitueerd (207), raadpensionaris Duyck wordt consequent Duyker genoemd, Willem IV en Willem V blijken tot het huis Nassau-Weilburg te behoren, enzovoorts. Een streven personen en plaatsen hun oorspronkelijke namen te geven heeft wonderlijke gevolgen: Alva wordt Alvarez, Mirabeau vermomt zich als Riqueti, Napoleon duikt op als N. Buenaparto, Luxemburg wordt Letsenburg en zo nog een hele rij.

In het eerste hoofdstuk brengt de schrijver verslag uit van zijn historiografisch onderzoek betreffende Van de Spiegel. Liefst 40 schrijvers komen aan de orde, soms heel kort. Het tweede hoofdstuk bevat een aardige biografische schets van zijn jeugd. De intrede in de ambten confronteert de lezer met een thema dat voor Schotanus heel belangrijk is : het regentenregime in zijn nadagen, misstanden en hoge emolumenten - telkens omgerekend in hedendaagse guldens met een wel wat hoge koers van 100: 1. Een biografische opzet blijkt intussen niet de bedoeling. Hier en daar duiken echter, soms op de onverwachtste plaatsen, verder nog wel fragmenten over persoon en persoonlijk leven op. Voor het overige krijgen we in deel I, dat als ondertitel draagt *Van de Spiegel's gedachtenwereld*, hoofdstukken over zijn diverse geschriften (5,7 en 11), gelaardeerd met hoofdstukken over de familie Van Citters, over J. A. van de Perre, Pieter Paulus, J. C. van der Hoop en de familie Van Lynden en een lang hoofdstuk over de Vierde Engelse Oorlog. Deel II geeft dan in hoofdzaak de geschiedenis van de jaren 1784-1787, met als enige onderbreking hoofdstuk 15: 'James Harris - een avonturier als diplomaat'. Voor dit hoofdstuk heeft schrijver dan weer uitgebreid onderzoek verricht in Engelse archieven.

Wanneer we ons nu tenslotte afvragen wat deze delen bijdragen aan kennis en inzicht betreffende Van de Spiegel dan stuiten we weer op dat gebrek aan wetenschappelijke discipline. Naarmate het werk vordert krijgt het steeds meer het karakter van een requisitoir tegen de raadpensionaris. 'Verlicht' wil de schrijver Van de Spiegel in laatste instantie niet noemen, want blijkens zijn geschriften kijkt de raadpensionaris terug naar de Middeleeuwen. Ten hoogste mag Van de Spiegel 'humanistisch' heten, waarmee Schotanus op diens tolerantie duidt. In de politiek is de voornaamste drijfveer van Van de Spiegel hebzucht en eigenbelang.

Telkens voelt de schrijver zich geroepen tot lange uitweidingen, of het nu gaat over de Opstand, de privileges, de volkssouvereiniteit, de internationale verhoudingen of het ontstaan van de Vierde Engelse Oorlog - niet Amsterdam, maar Engeland met zijn handelsnaujver is schuld, luidt hier de in het werk telkens herhaalde conclusie. Deze drang naar volledigheid heeft veel werk met zich meegebracht - zie bijvoorbeeld behalve het hoofdstuk over Harris ook de behandeling van de spanningen met Venetië (246-250). Die deelonderwerpen konden echter onmogelijk allemaal bevestigend behandeld worden en hebben bovendien vaak niet voldoende belang voor het centrale thema: Van de Spiegel.

Het hoeft niet te verwonderen dat Schotanus in navolging van C. H. E. de Wit de plannen van Van de Spiegel uit 1786 om desnoods Zeeland onder Engelse protectie te stellen zonder meer 'hoogverraad' noemt (246 en verder). Helaas is het karakteristiek dat het genuanceerde oordeel van Boogman over deze kwestie in zijn fraaie studie over Van de Spiegel niet eens ter sprake komt. Voor dit werk en dat van G. W. Vreede heeft Schotanus trouwens alleen maar schimpscheuten over.

In de aangehaalde slotbeschouwing rekent Schotanus Van de Spiegel de Oranje-oproeren in Zeeland van 1787 bijzonder zwaar aan. In een bijlage voert hij maar liefst veertig 'bewijsstukken' voor diens directe betrokkenheid op. Het laatste hoofdstuk wil een beeld van Van de Spiegel geven, maar is in feite één lange aanklacht.

Concluderend moet ik zeggen dat dit werk onder de maat blijft als serieuze bijdrage aan de historische discussie. In zoverre het een neerslag geeft van uitvoerig onderzoek, kan het echter zijn nut hebben voor wie zich met de behandelde periode bezighoudt.

D. van der Horst

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

J. Kroes, *De Gietersen in Friesland. De migratie van Noordwest-Overijsselse turfgravers naar het Friese laagveengebied in de tweede helft van de 18e eeuw* (Fryske histoaryske rige XIV, Fryske Akademy 825; Leeuwarden: Fryske Akademy, 1996, 252 blz., f30,-, ISBN 90 6171 825 2).

De periode 1650-1750 was een tijd van economische achteruitgang. Met name na 1730 ging het slecht in de agrarische sector. Zowel graan- als zuivelproducten hadden te lijden onder dalende prijzen. Pas na 1750 ging het weer bergopwaarts. Vanaf dit moment groeide ook de vraag naar turf. In de loop van de achttiende eeuw was de winbare turf in het gebied rond Giethoorn echter steeds schaarser geworden. De verveners wilden hun geluk ergens anders beproeven. In Friesland was goed verveenbare grond in overvloed en de weidegrond was goedkoop door de neergang in de zuiveltak. De veepest waarde rond in het gebied en de verarmde boeren waren bereid hun grond te verkopen aan de 'Gietersen' (mensen uit Giethoorn) en andere verveners.

In het jaar 1750 trokken de eerste verveners uit Giethoorn naar het lage midden van Friesland om daar de 'natte' turfgraverij op commerciële wijze aan te pakken. Zij vestigden zich met hun gezinnen in de streken Haskerland (Oudehaske en Nijehaske) en Schoterland (Sint Johannesga, Rotsterhaule, Rohel, Delfstrahuizen en Rottum) en waren de voorlopers van een grote stroom migranten. Hun nazaten zouden zich later verspreiden over het gehele Friese laagveengebied.

Jochem Kroes (1951), historisch geograaf, ontdekte tijdens een onderzoek naar zijn voorouders aan moederszijde dat de Echtener veenpolder in Lemsterland hoofdzakelijk door nazaten van Overijsselse turfgravers werd bewoond. Hij publiceerde al eerder over dit onderwerp in het jaarboek van het Centraal bureau voor genealogie in Den Haag, waar hij werkzaam is. Er waren nog zoveel meer gegevens betreffende deze achttiende-eeuwse immigranten beschikbaar, dat Kroes besloot dit boek te schrijven. Zijn doel was enerzijds te inventariseren wie deze immigranten waren en anderzijds inzicht te verschaffen in de levensomstandigheden van de immigranten-verveners. Het boek behandelt de landschappelijke en sociale veranderingen die het gevolg waren van de migrantenstroom uit Noordwest-Overijssel. Kroes beschrijft de sociale positie en de welstand van de Gietersen, hun herkomst en mobiliteit, de familierelaties, hun achternamen en taal. Ook besteedt hij ruim aandacht aan hun nakomelingen in Friesland.

De Gietersen in Friesland blinkt uit in gedegenheid. Kroes heeft talloze bronnen gebruikt in zijn boek. Hij behandelt het Friese lage midden telkens per dorp of grietenij. Op deze manier worden overzichtelijk het immigratieproces, het veebezit, de belastingaanslagen, het grond- en huizenbezit en de relatieve welstand per dorp weergegeven. Daarnaast bevat het boek een